

Arhe XIII, 25/2016

UDK 1 Heraclitus

1 (37/38)

116

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

ANA MILJEVIĆ¹

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

LOGOSNOST *PHYSIS*A U HERAKLITOVOJ FILOZOFIJI

Sažetak: Autor u radu razmatra pojam vatre kao temeljni pojam u Heraklitovoj filozofiji, analizirajući niz fragmenata koji se na ovaj pojam odnose. Osnovna teza je da vatra, kao stvarno počelo bivstvovanja, način tog bivstvovanja nalazi u stalnom bivanju, koje je determinisano principom mere (*μέτρον*), a po nužnosti međusobno napetih krajnosti (*πόλεμος*). U pojmu mere autor vidi vezu između onoga što donose Heraklitovi *rečni* fragmenati i određenja vatre. Iako se čini da je ova teza već prisutna u Hajdegerovom tumačenju Heraklitove vatre kao drugog imena za bivstvovanje, rad za razliku od Hajdegerove interpretacije insistira na vezi pojma *logosa* i pojma vatre kao stvarnog počela. Time je izbegnut tautološki odnos pojmova *ἐν τὸ σοφόν* (Jedno-mudro), *λόγος* (*logos*) i *τό πῦρ* (vatra), a Heraklitovo shvatanje prirode vraćeno u okvire kosmološkog perioda antičke filozofije kome povesno i pripada.

Ključne reči: Heraklit, *physis*, počelo, *logos*, vatra, mera, *polemos*, paradoks

LOGOS I PRIRODA (PHYSIS)

Pojam *logosa* je u Heraklitovoj filozofiji interpretiran višeznačno u zavisnosti od doba i filozofskog stajališta tumača, a uticaj tih intepretacija se oseća kako u različitim redakcijama Heraklitovih fragmenata, tako i u razvoju ontološke misli do današnjih dana. Krug, koji nam je hermeneutikom dosuđen pri pokušaju tumačenja odnosa pojmova *logosa* i prirode, čini se nužnošću nametnut, a ipak kada je reč o pojmu *logosa*, kako ga Heraklit razume, možemo sa sigurnošću reći, da krug kojim se krećemo vazda već prati *logos* i na njega odgovara.

Jer po *logosu* koji je „zajednički“ (*ξύνός*) (DK22 B2) se sve zbiva (DK22 B1), pa i naš hermeneutički krug, a na Heraklitovoj kružnici kako to donosi Porfirije su početak i svršetak zajedno (*ξυνόν*):

¹ E-mail adresa autorke: anamiljevic@ff.uns.ac.rs

DK22 B103. (70) PORPHYR zu Ξ 200 (I 190 Schr)

Ξῖνον γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας

*Na obodu kruga su početak i svršetak zajedno.*²

Početak (*ἀρχή*) kako vidimo kroz ovaj fragmenat³ nije kod Heraklita shvaćen kao kod drugih filozofa kosmološkog perioda. *Ἀρχή* nije počelo niti uzrok, nema ontološku niti metafizičku odredbu, već stoji u suštinskom odnosu prema svom kontrarnom pojmu, svršetku (*πέρας*) kojim je bliže određen. Oni nisu jednostavno logički različiti pojmovi po svom obimu ili sadržaju, već stoje na sasvim suprotstavljenim stranama ili krajevima jednog od njih višeg pojma. Početak i svršetak su krajnosti, u stalnoj napetosti, ne-po-mirljivi, i na tako paradoksalan način zajedno. Oni su subordinirani pojmu prirode (*φύσις*).⁴ Pitamo se kako je to moguće u odnosu na prethodno rečeno? Zar kružnica (*obod kruga*), kao i sveukupnost bivstvjućeg nije po *logosu*, njemu suštinski pripadajući i na način *logosa* bivajući? Zar *logos* nije ujedinjujući „princip“ kojim sve jeste jedno (DK22 B50: *ἐν τὸ σοφόν*)? Otkud da početak i svršetak, poput svih krajnosti koje su sa-pripadajuće i koje kao takve Heraklit ističe, opoziti u međusobnoj napetosti unutar Heraklitovih fragmenata, subordiniraju pojmu prirode? Pretpostavljamo li mi time istovetnost *logosa* i prirode (*φύσις*) sledeći u tome Hajdegerovu interpretaciju koja stoji na temelju Heraklitovog prvog fragmenta?

Termin *φύσις* se u središnjem delu prvog fragmenta⁵, za razliku od drugih mesta na kojima se sa ovim terminom srećemo, javlja zajedno sa *logosom*. DK22 B1 nam donosi određenje *logosa* po kome se sve zbiva, te kojim sve jeste šta jeste (*γινόμενον γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε* (*jer iako se sve zbiva po tom zakonu* (*logosu*)), a s druge strane opisuje karakter Heraklitove objave *logosa* koja biva raz-dvajanjem/cepanjem stvari prema prirodi (*κατὰ φύσιν διαίρέων*).

2 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, prevod Majnarić, N., Matica Hrvatska, Zagreb, 1952, str. 50

3 Termin *ἀρχή* se nalazi samo u ovom Heraklitovom fragmentu u odnosu na one koje smatramo izvornim.

4 U nekom smislu možemo da pretpostavimo da je već Anaksimandar utvrdio da u prirodi postoji kružni tok, kako to Gomperc ističe (Gomperz, *Griechische Denker*, Bd.1, Vreinigung wissenschaftlicher Verlag, Leipzig, 1922.) O ovome videti takode u Kaluderović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje, 2015, str. 111-124.

5 Fragment DK22B1 je u Dils-Krancovoj numeraciji, ali i u Markovićevoj, takozvani programski fragment. Pretrpeo je verovatno najrazličitija tumačenja kroz istoriju, pa ga otuda Hajdeger ne smatra izuzetno važnim. Imajući u vidu svu složenost ovog fragmenta, moramo na ovom mestu da zanemarimo pitanja vezana za spoznaju koja se njime otvaraju. To doprinosi uspostavljanju jasnije logičke i semantičke, a pre svega ontološke veze između pojmova *φύσις* i *λόγος* koja se u Heraklitovoj filozofiji uspostavlja.

U *κατὰ φύσιν διαιρέων* leži ključ našeg tumačenja onoga šta je za Heraklita kružnica na kojoj su početak i svršetak zajedno. *Δια-*, raz-dvajanje na krajnosti, na početak i svršetak, vrši se prema *physisu*, dok *logosom* krajnosti bivaju zajedno, i to ne tako što se u sukobljavanju ove krajnosti međusobno potiru, već što međusobnom napetošću čine kružnicu. U napetosti raz-dvojenih krajnosti leži ono što je razdvojeno prema prirodi (*κατὰ φύσιν*), te sama priroda (*φύσις*) označava kružnicu⁶ na kojoj su rastavljene krajnosti *logosom* zajedno.

Način Heraklitove objave *logosa* odgovara prirodi (*φύσις*) kao takvoj, tj. dijalektičkom načinu po kojem bivstvjuće stvari jesu. Hipolit nam donosi fragment DK22 B50. koji potvrđuje ispravnost ovako shvaćenog pojma prirode.

DK22 B50. (1) HIPPOL., refut. IX, 9

Ἡ. μὲν οὖν ἐν φησιν εἶναι τὸ πᾶν διαιρετὸν ἀδιαίρετον, γενητὸν ἀγέννητον, θνητὸν ἀθάνατον, λόγον αἰῶνα, πατέρα υἱόν, θεὸν δίκαιον· οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἔστιν ἐν πάντα εἶναι [οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφὸν ἔστιν ἐν πάντα εἶδέναι]

Heraklit tvrdi da je svemir (ἐν φησιν (prim.aut.) jedan: deljiv – nedeljiv, nastao – nenastao, smrtan – besmrtan, logos i vječnost, otac i sin, bog i pravičnost: „Ako poslušate, ne mene, nego logos, mudro je složiti se da je sve jedno“.⁷

Priroda je jedna (*ἐν φησιν*), ali ona postoji kroz napetost krajnosti, takođe se kroz istu napetost pokazuje i objavljuje *logos* u Heraklitovom govoru. *Logos* je merilo onoga šta je Jedno-sve (*ἐν πάντα*). Dakle, iako se na prvi pogled čini da je priroda u ovom fragmentu posmatrana prvenstveno u fizikalnom smislu, tj. u smislu realnog procesa, te u kosmološkom smislu sveobuhvatnosti svega što postoji po prirodnim zakonima, ipak, pojam prirode ovde ima i pojmovni, diskurzivni kontekst.⁸ Diskurzivni momenat pojma prirode je posledica logosnosti prirode, tj. *logos* je taj koji čini prirodu jedinstvenom i u pojmovnom i u ontološkom smislu. U suprotnom, da priroda nije logosna ona bi ostala rascepljena (*διαίρεω*) na krajnosti (*τὸ ἀντίξοος*: DK22 B8). Stoga, Hipolitov

6 Hegel u svojoj *Istoriji filozofije* (Hegel, G., V., F., *Istorija filozofije I*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1983.), primećuje: „... priroda je to što nikad ne miruje i svemir jeste prelaženje iz jednog u drugo, iz razdora u jedinstvo iz jedinstva u razdor“, str.254. i dalje : „Tako je priroda to kruženje“, ibid, str. 252.

7 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, prev. Niko Majnarić, str. 42.

8 Ova višeslojnost može biti posledica višeslojnosti pojma Jednog u Heraklitovoj filozofiji. *Ἐν* tako može biti: Jedno-priroda (*ἐν φησιν*) u fragmentu DK22 B50, Jedno-sve (*ἐν πάντα*) (DK22 B7, DK22 B8, DK22 B10, DK22 B29, DK22 B50, DK22 B66, DK22 B80, DK22 B90, DK22 B102) i Jedno-mudro (*ἐν τὸ σοφόν*) u DK22 B32, DK22 B41, DK22 B50).

komentar Heraklitovih reči treba shvatiti krajnje oprezno kada je u pitanju *ἐν φησιν*, jer se u fragmentu DK22 B50. najverovatnije radi o pojmu prirode kao sveobuhvatnosti bivstvjućih u njihovom bivstvovanju, ali i o pojmovnoj jednostrukosti prirode (*φύσις*). Stoga se moramo složiti sa Kaluđerovićem da se po Heraklitu „pravo određenje nekog pojma može postići samo na osnovu opreka, ali kada su razmatrane kao jedna jedinstvena celina.“⁹

U strogo ontološkom smislu Heraklitov pojam prirode (*φύσις*) označava pojam prirode Jednog. Prirodu Jednog čine krajnosti u stalnoj napetosti (*πόλεμος*) čime je priroda kako to Hegel ističe sama po sebi proces. Otuda Heraklitove tvrdnje da je spoznaja prirode u fizikalnom smislu nepristupačna, jer se iz mnoštva odnosa bivstvjućih teško uočava bit (*τὸ τί ἦν εἶναι*) koja te odnose prati. Tek kada se priroda razume kao priroda Jednog moguća je spoznaja. To se pokazuje kroz upotrebu *ξύνον* (zajedno/opšte) u fragmentu DK22 B103. i Heraklitovu igru rečima *ξὺν νόω* (umno) i *ξυνῶ* (zajedno/opšte) u fragmentu DK22 B2 i DK22 B114.¹⁰ Ukoliko je kružnica drugo ime za *physis*, onda ono što drži krajnosti zajedno (*ξυνῶ*) mora prema DK22 B114 biti *logos*, a sama priroda (*φύσις*) mora biti shvaćena kao priroda Jednog.

Spoznaja prirode Jednog je, dakle, osvetljena *logosom*¹¹. Samo nedokučivost napetih krajnosti (*πόλεμος*) u prirodnom procesu i čovekov karakter ili „nepoverenje“ čoveka, u smislu istrajnosti u istraživanju Jednog (*ἐν τὸ σοφόν*), vode do potpunog gubitka uvida u dijalektički princip bivstvovanja.

DK22 B18. (7) -- --.II, 17 p 437

ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερεύνητον ἐὼν καὶ ἄπορον.

*Tko se ne nada neće naći nenadano, jer je ono nedokučivo i nepristupačno.*¹²

Time metafora o kopačima zlata koju nam donosi Heraklitov fragment DK22 B22¹³ upućuje na tumačenje DK22 B86 u kome „poverenje“ koje

9 Kaluđerović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje, 2015, str. 157.

10 Videti bliže u Leshner, T. H., *Heraklitus' Epistemological Vocabulary*, u: *Hermes*, III. Bd., H. 2, 1983, p.155-170

11 U ovom smislu za nas je veoma značajno Hajdegerovo čitanje *logosa* kao *Entbergen* (otkrivanje), *zum Verschein bringt* (dovesti na videlo), i *ἀλήθεια* (neskrivenost). Osnov za Hajdegerov stav možemo pronaći u DK22 B16 i DK22 B99. Videti takođe: Žunjić, S., *Heraklitov logos kao „zbirajuća zbranost“*, u *Filozofske studije XI*, Beograd, 1979, str.121.

12 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 46, prev. Majnarić, N.

13 DK22 B22.

χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ εὐρίσκουσιν ὀλίγον.

nedostaje ljudima može da znači samo istrajnost u mišljenju,¹⁴ a termini nedokučivo i nepristupačno u navedenom fragmentu označavaju prirodu Jednog. Otuda se čini, da se fragmenat 123. nastavlja na DK22 B18, iznoseći kao suštinsku odredbu prirode Jednog (*φύσις*) prikrivenost. Heraklitovski rečeno, prikrivenost je težnja prirode (*φύσις φιλεῖ*).

DK22 B123 (10) THEMIST. or. 5 p. 69

φύσις δὲ καθ' Ἡράκλειτον κρύπτεσθαι φιλεῖ

*Priroda voli da se prikriva*¹⁵

Kako priroda (*φύσις*) voli da se skriva, a pojam prirode kod Heraklita treba razumeti kao prirodu Jednog (*ἓν*), tako je za promišljanje *logosa* nužno pretpostaviti jednu skrivenu prirodu. Videli smo, i to treba naglasiti, da je „razlaganje svake stvari prema *physisu*“ iz prvog fragmenta (DK22 B1) kao Heraklitovog „metoda“, deo spoznaje *logosa*. Fragment DK22 B18 i DK22 B123 pokazuju da je ona moguća tek „očekivanjem neočekivanog“, spremnošću na dokučivanje nedokučive prirode Jednog.

Kopači zlata mnogo zemlje prevrnu, ali malo nađu. (Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 38, prev. Majnarić)

Metafora ovog fragmenta se odnosi na neophodnost istrajnosti u istraživanju. Ali i na božanski karakter spoznaje kako to ističe Celer: „*Er seinerseits will sich begnügen, mit vieler Arbeit wenig zu finden, wie die Goldgäber; er will nicht leichthin über die Wichtigste urteilen, nicht andere befragen, sondern sich selbst, oder vielmehr die Gottheit; denn das menschliche Gemüt hat keine Einsicht, nur das göttliche hat sie, und keine Menschliche Weisheit ist etwas anderes als Nachahmung der Natur und der Gottheit.*“ Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, erster Teil, zweite Hälfte, O. R. Reisland, Leipzig, 1920., S. 899. („Sa svoje strane, on (fragment) sadržajem saopštava, s puno rada malo pronaći, poput kopača zlata; neće lako suditi o Važnome, neće druge pitati, već sebe samog, ili će mnogoviše pitati božanstvo; jer ljudska misao nema uvid, već samo božanska, a ljudska mudrost nije ništa drugo nego podražavanje prirode i božanstva.“ (prev. auto.)

¹⁴ Smatratramo da pitanje koje raspravlja o tome da li ovaj fragment upućuje na Heraklitovu „etiku“ ili „epistemologiju“ nije relevantno. Ako je uopšte za tumačenje važno o kojoj je filozofskoj disciplini ovde reč, mi bismo se složili sa Gatrijem da je ovaj momenat u Heraklitovom učenju najbliži „psihologiji“.

¹⁵ Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, prev. Majnarić, N., str. 52.

LOGOSNA TVARNOST PHYSISA: VATRA (PYR)

Priroda shvaćena u navedenom smislu ima svoju tvarnost koja opet nije tek usputna. Iako pojam tvari (*ἀρχή/Urstoff*) nije osnovni pojam Heraklitove filozofije, ipak možemo o njemu govoriti u smislu ranijih jonskih mislilaca. Za njega, kako to Hegel naglašava¹⁶, tvar ima pre svega ulogu ili mogućnost da nosi proces tj. stalnu promenu. U ovom, Hegelovom, smislu možemo reći da Heraklit određuje tvar iz procesa, iz pojma logosnosti stalne promene kojom je sve-Jedno, ali i koja je i način bivstvovanja *logosa*. Kada govorimo o pojmu vatre (*πῦρ*) kao tvari moramo ovo imati na umu.

Jonski pojam pratvari (*ἀρχή/Urstoff*) može se pronaći u Heraklitovoj filozofiji samo ako se čita na način na koji to čini Hajdeger u članku *Was ist das die Philosophy?*: „Ona (grčka reč *ἀρχή*) imenuje ono odakle nešto izlazi. Ali se to odakle ne ustavlja u izlaženju; štaviše, *ἀρχή* postaje ono što kazuje glagol *ἄρχειν* takvo nešto što vlada.“¹⁷ Ako vatru (*πῦρ*) shvatimo kao tvar moramo otići dalje od onoga što smatramo ishodištem i uhodištem bivstvujućih. Ona je počelo u smislu da može da nosi stalnu promenu na način napetih krajnosti (*πόλεμος*), koja se njome odvija. Zapravo *ἄρχειν* znači „vršiti službu u vojsci“, služiti i vladati u isto vreme. Vatra kao *arhe* može značiti tvar koja je vladajuća u procesu služeći *logosu*. U tom smislu, vatra je bliža Heraklitovom pojmu *logosa* nego materiji, posebno u smislu u kom mi danas razumemo pojam materije,¹⁸ iako ni sa *logosom* nije identična. Iz napetosti krajnosti proizilazi

16 Hegel, G., V., F., *Istorija filozofije I*, str. 247.

17 M. Hajdeger, *Šta je to filozofija*, str. 21, u: Hajdeger, M., *Filozofija, metafizika, teologija*, Velet, Beograd, 1998. Na drugom mestu, jasno je da se Hajdeger ne bi složio sa našim „ne-filozofskim“ tumačenjem pojma vatre kod Heraklita. Jer Hajdeger iz posve drugog ugla posmatra ovaj problem. U njegovoj interpretaciji vatra je ono što osvetljava bivstvovanje bivstvujućeg tj. dovodi bivstvujuće do pojavljivanja. Ovakvo tumačenje naravno pokazuje da vatra nije shvaćena u konceptu jonskih fizičara kao tvar ili materijalno počelo, od kog je sačinjen *kosmos* koji znači ureden svet. *Kosmos* po Hajdegeru u jednom smislu predstavlja lepo uređenje, a vatra dobija status *večnog vladajućeg, koje je u sebi zasnovano*. Tako u razgovoru sa Finkom, Hajdeger na više mesta ističe identitet između vatre (*πῦρ*), jednog (*ἔν*) i *logosa*. Hajdeger utvrđuje prvo: „*Identifizierung von Blitz, Feuer und Krieg? Identität ist zusammengehören*. (Određiti munju, vatru i rat? Identitet je s pripadajućim. (prev. auto.)) u Heidegger, Fink, *Heraklit*, S. 21. Zatim se kroz dijalog sa Finkom utvrđuje: „Das *ἔν* ist der Blitz und das Feuer.“ (Jedno je munja i vatra. (prev. auto.)) Ibid. S. 38. Videti opširnije u Heidegger, M., Fink, E., *Heraklit*, Seminar Wintersemester 1966/1967, Vittorio Klostermann, Frankfurt a/M.

18 Na ovu razliku ukazuje Celer: „*Kam aber Heraklit auf diese Wege zu der Annahme, daß das Feuer der Grund aller Dinge sei, so ergibt sich hieraus auch der Sinn dieser Behauptung. Das Feuer ist unserem Philosophen nicht eine unveränderliche Substanz, aus der die abgeleiteten Dinge zusammengesetzt wären, die aber in dieser Verbindung qualitativ*

da je promena nešto što bitno određuje prirodu (*φύσις*), a promena kao fizički proces može biti vezana samo za tvar koja izražava njenu suštinu. Ta, kako je Hegel naziva, *realna forma* koja iskazuje proces, ili *supstancija prirodnog procesa* jeste vatra.¹⁹

Heraklit postaje jonski mislilac tek uvodeći pojam vatre (*πῦρ*). Ali on ga ne uvodi kako vidimo, zato što je običaj jonskih filozofa traganje za pojmom pratvari. Vatra je tvar koja izražava suštinu prirodnog procesa, koja taj proces nosi, koja je sam taj proces. Na taj način treba razumeti fragment:

DK22 B30. (20) -- -- V, 105 p. 711 (Plut. d. anim. 5 p. 1014a.

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ’ ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀείζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

*Svijet (κόσμον) ovaj, isti za sve, nije stvorio ni jedan bog i ni jedan čovjek, nego je uvijek bio i jest i bit će vatra vječno živa, koja se s mjerom pali i s mjerom gasi.*²⁰

U tom smislu, *πῦρ* bi označavao tvar koja nosi („vlada i služi“) promenu, i to merom (*μέτρα*), kako to ističe Marković, koja označava *konstantni kvantum u procesu svake kvalitativne promene*. Time se Heraklitova filozofija prirode zasniva na tri principa: „*opšti supstrat vatra, proces kvalitativne promene i principom mere u toj promeni*“²¹. Vatra se u etičko-antropološkom i psihološkom (mikrokosmos) i fizikalnom (makrokosmos) smislu po načelu mere preobražava u dva „elementa“: vodu tj. more i zemlju tj. kopno.²² Otuda

unverändert bleibe,... sondern es ist das Wesen, welches unaufhörlich in alle Stoffe übergeht der allgemeine Nahrungsstoff der ewigem Kreislauf alle Teile des Weltganzen durchdringt, in jedem eine andere Beschaffenheit annimmt.“ Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, erster Teil, zweite Hälfte, Leipzig, o.r. Reiland, 1920, S. 809. (Ali Heraklit je došao do uverenja, da je vatra osnov svih stvari, što prozilazi iz ovog zapažanja. Vatra za našeg filozofa nije nepromenljiva supstanca, iz koje bi bile sastavljene izvedene stvari, koja u ovoj vezi ostaje nepromenljiva,...već je to suština, koja neprestano u svoj stvari prolazi sveukupnu hranljivu tvar večnog kružnog toka svih delova celokupnog sveta, prožimajući je, i u svakom od njihuzima strukturu onog drugog. (prev. auto.)

19 Hegel, G., V., F., *Istorija filozofije I*, str. 250.

20 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 35, prev. Majnarić, N.

21 M. Marković, *Filozofija Heraklita Mračnog*, Nolit, Beograd, 1983 str.122. Po Markovićevom mišljenju princip mere je važniji za Heraklitovu filozofiju prirode od pratvari vatre. S druge strane, izraz *πῦρ ἀείζωνον* (večno živa) ovog fragmenta daje nam povoda da sledimo Gomperca u izjednačavanju Heraklitove vatre sa principom životne-toplote (*Lebenswärme*).

22 Nije sigurno da postoje četiri „elementa“ kod Heraklita. Neki četvrtim „elementom“ smatraju vazduh, ali čini se da kod Heraklita nalazimo „element“ vazduh samo u obliku pare, što je varijacija vode. Kako smo već naglasili Heraklit ne određuje *ἀρχή* u smislu Milečana, te je

su sve stvari tačna razmena za vatru, tj. sve se u odnosu na njenu meru meri, stoga je Barnet u pravu kada određuje *meri meru*.²³

Vatra (πῦρ) je time Jedno u putu gore i putu dole.²⁴ Da je ona večno živa govori nam još da Heraklitov *kosmos* nije stvoren, te da on ne gradi kosmogoniju. U njegovoj kosmologiji priroda (φύσις) je večna „in einem kleineren und im einem größeren Kreislauf ließ er und aus diesen in denselben Bahnen – denn „der Weg nach oben und unten ist einer“ – zu seiner Urgestalt emporsteigen“²⁵.

Ἄειζωός (večno živa) se može tumačiti na više razina. Prvi je, da je vatra princip organske prirode²⁶; drugo, da je priroda Jednog upravo organska, živa, pa otuda Heraklitovi fragmenti koji ističu životni ciklus i metafore o živima i mrtvima, tako bliske Heraklitovoj filozofiji; treće da je vatra odlika duše, što može biti potkrepljeno brojnim fragmentima i što odgovara mitološkim, te predstavama o *psyche* u orfičkim i eleusinskim misterijama; u sledećem smislu „večno živa“ vatra upućuje na *logos* kao prožimajući princip²⁷; i u krajnoj liniji ἄειζωός određuje proces, hegelovski rečeno, ἄειζωός je apstraktni proces, vreme, čisto menjanje. Od svih pomenitih tumačenja poslednje je čini se najviše u Heraklitovom duhu.

njegov pojam vatre shvaćen u tom smislu suženog obima. Međutim, treba imati na umu da je pojam vatre u fizikalnom smislu suštinski, te da vatra, voda, i zemlja ne postoje kod Heraklita tek tako jedno kraj drugog, već su ova dva *proporcionalna zamena za vatru*. (DK22 B90: *Sve je zamjena za vartu i vatra za sve, kao roba za zlato i zlato za robu*. Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 48, prev. Majnarić) U tom smislu, možemo reći da je vatra ta koja nosi načelo mere i podležeće svim starima. Aristotelovim jezikom rečeno, vatra je bivstvo (οὐσία) prirode.

23 J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, A & C Black, London, 1920, p. 110.

24 DK22 B31: *Da je učio, da je svijet postao i da je prolazan, svjedoče i ove njegove riječi: „promjene vatre: najpre more, a od mora jedna polovica zemlja, druga ražareni zrak....Zemlja se razlijeva kao more, i ono prima svoju mjeru po istom zakonu, kakav je bio, prije nego je postao zemljom“*. Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 39, prev. Majnarić. Ovaj fragmenat međutim ne dokazuje da je kod Heraklita bilo kosmogonije, kako to neki žele predstaviti. Ovo je primarno kosmološki fragment, ako prihvatimo tumačenje vatre koje smo gore izložili.

25 Gomperz, *Griechische Denker, (eine Geschichte der Antiken Philosophie)*, Bd. 1., Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig, 1922, S. 54. „U malom i velikom kružnom toku čiji su putevi jedni te isti – jer put na gore i na dole jeste jedan – izdiže se u svom izvornom obliku.“ (prev. auto.)

26 “It (kosmos) cannot just mean „world“ in our particular sense, and is perhaps best translated as „organism““, Kirk, *Natural Change in Heraclitus*, p. 192. „Kosmos ne znači samo svet u našem, partikularnom smislu, i bilo bi možda bolje da ga prevodimo sa organizam.“ (prev. auto.)

27 Čini se da Gatri insistira na ovom tumačenju. Videti bliže u Guthrie, W., *A History of Greek Philosophy*, Vol.1, u *The Earlier presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge University Press, London, 1978.

Mišljenja smo da je pridev „večno-živa“ (*ἀείζωος*) terminološki izabran, da istakne semantičku napetost večnosti i vremena, onoga što stalno *jeste* i promene, kojom, ipak, *to što jeste još nije*.²⁸ Termin „živo“ (*τό ζῶον*), ističe da ono što živi jeste u vremenu, rađa se i umire, u tim momentima svoje vremenitosti, ono još nije ili više nije.²⁹ Otuda *ἀείζωος* donosi upravo ovaj antagonizam kao bližu odredbu Heraklitove vatre. Stoga, njegov pojam vatre se ne može poistovetiti sa organizmom³⁰, a priroda (*φύσις*) sa organskim svetom.

U prilog našoj tvrdnji da je vatra je stalna napetost između večnosti i vremenitosti svakako možemo navesti pojam mere. Ontološki posmatrano *metron* je mera promene iz bića u nebiće, a ne singularnost vremena, otuda se mera vezuje za večno živu vatru na suštinski način, način bivanja, a ne na spoljašnji. Da Heraklit razume vatru samo kao *ὁ ζῶον* njoj bi spoljašnje određenje sukcesivnog sleda bilo nužno, kao što je organizmu potrebna potrebna „hrana“ spolja. Njena „hrana“ je *logos* koji je prožima kao njen unutrašnji princip. Mera je stoga određena *logosnošću vatre*.

Ovo je kao takvo moguće, jer je vatra duboko *logosna*, ona je nosilac *logosa* u njegovoj realnoj formi bivstvovanja, u prirodi (*φύσις*). Put njene promene jeste stoga *logosan*, čime ono „gore“ i „dole“ suštinski odgovaraju *logosu*. Kružni tok koji opisuje Gomperc je samo još jedna njegova slika, koja doduše opisuje prirodu Jednog kao proces, koje ne premašuje meru postavljenu onim što to kretanje i vodi. Otuda stvari ne premašuju „granicu“ i ne čine nepravdu kako se to ističe Anaksimandrovoj u svojoj kosmologiji.

LOGOSNOST KRAJNOSTI (*POLEMOS*)

Vatra je u Heraklitovoj filozofiji shvaćena kao tvar, koja je nosilac procesa u fizičkom smislu, te se pojavljuje u više oblika, koji su momenti procesa njene promene³¹. Njenom pojmu, njenom *logosu* od-govara *metron*, koja *kozmosu* obezbeđuje pravdu, božanski zakon koji važi za sve. Za Hajdegera, njeno ontološko hodište je *logos*.³² Za Kirka vatra je slika, metafora promene i nije

28 Treba istaći da Heraklit ne gradi pojam vremena kao sukcesivni sled događaja, te se termin vreme nigde implicitno ne nalazi, što ne znači da Heraklit i ne misli vreme. Nalazimo se na početku razvoja filozofske terminologije.

29 Vatra otuda nije metafizička odredba, već fizička.

30 Gomperz, *Griechische Denker*, S. 54-56.

31 Vlastos, G., *On Heraclitus*, u: *The Amerikan Journal of Philology*, vol. 76, No. 4, 1955, pp. 337-368.

32 Žunjić, S., *Heraklitov logos kao zbirajuća zbranost*, u *Filozofske studije XI*, Beograd, 1979.

u pojmovnom smislu pratvar, na način kako je *arhe* određen kod Heraklitovih prethodnika miletske škole³³. Oba čitanja Heraklita su saglasna, da je Heraklitov *logos* zajednički/opšti (ξυνῶν) za svako bivstvujuće u bivstvovanju i da Heraklit tu misao sprovodi dosledno.

Ukoliko primenimo Heraklitov „metod“ raz-dvajanja prema prirodi (κατὰ φύσιν διαίρέων) iz prvog fragmenta dosledno na pojam *kozmosa*³⁴, uvidećemo kroz čitav niz fragmenata (DK22 B31, DK22 B36, DK22 B67, DK22 B76, DK22 B77) da ono što stoji nasuprot vatri, njeno *δια-*, jeste voda. Vatra i voda su krajnosti u napetosti, a kružnica je priroda (φύσις). Na toj kružnici su oni pak zajedno (ξυνόν). Fragment DK22 B49a, dakle treba čitati na isti način kao što smo to učinili sa fragmentom DK22 B30.

DK22 B49 a (81) HERACLIT. alleg. 24 (nach 62)

ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομεν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν.

*U iste rijeke stupamo i ne stupamo, jesmo i nijesmo.*³⁵

Iako se u čini, kako su to rani tumači sledeći interpretaciju Heraklitovca Kratila tvrdili³⁶, da Heraklit govori o relativnosti pojava uopšte (bilo na ontičkom nivou da bivstvjuća i jesu i nisu, epistemološkom da ona jesu ili nisu takva za našu spoznaju, ili na kosmološkom da *kozmos* nastaje i propada), mišljenja smo da Heraklit insistira da pokaže da vatri kontrarni pojam, voda, nosi isti princip mere kao i vatra.

Napetost u pojmu *ἀείζωος* (večno-živa) ovde se jasnije pokazuje kroz drugi deo fragmenta: *jesmo i nismo* (εἰμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν), kao apstraktan proces. Ono što Heraklit *rečnim* fragmentima saopštava skriveno je u “istosti reka” i značenjski odgovara “vatri”. Kako je vatra drugo ime za proces, tako treba razumeti i Heraklitov termin “iste reke”. Istost možemo da razumemo i kvantitativno, kao smenu stupanja i ne-stupanja, kao vreme koje je promena. Dakle, mišljenja smo da kako u fragmentu DK22 B49a, tako i fragmentu DK22

33 Kirk, *Natural Change in Heraclitus*. Stoga Kirk ne dopušta njenu neposrednu vezu sa zemljom, ili vodom.

34 Insistiramo na metodskoj doslednosti. Koliko god da je priroda opšti pojam, mora biti moguće njen pojam „raz-dvojiti“ na suprotstavljene pojmove. U Heraklitovim fragmentima nije uvek jasna logička deoba na suprotne pojmove po obimu i sadržaju, već se ona često sprovodi prema realnom značenju. Za primenu Heraklitove „metode“ nije važno da li je vatra shvaćena kao tvar, pojam ili kao metafora. Heraklitovo bogatstvo pojma vatre dopušta sva tri značenja.

35 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 42, prev. Majnarić, N.

36 Videti u Platon, *Kratil*, Studentski centar sveučilišta, Zagreb, 1976. Zatim, u Aristotel, *Metafizika* 1078b.

B30 prisustvujemo rađanju pojma vremena, iako ono nije tako terminološki određeno.

Paradoks prirode (*φύσις*) stoji u napetosti izraza ovog fragmenta „iste reke” i „jesmo i nismo”, a zapravo krije pojam vremena. U Heraklitovoj misli se ono što je stvarni paradoks prirode Jednog pokazuje i na jezičkoj i spoznajnoj ravni. Heraklit o napetosti krajnosti u prirodi Jednog govori kroz logički paradoks, koristeći na krajevima svojih fragmenata često semantički suprotstavljene termine. Na isti način treba čitati i sledeći *rečni* fragment:

DK22 B12 (41-42) ARIUS DID. ap. Eus., P. E., XV, 20, (D. 471. 1)

...ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ...

...Koji stupaju u iste rijeke, pritječu im druge i opet druge vode...

Vreme kao mera promene nije u Heraklitovim fragmentima nigde implicitno navedeno, ali mi sledeći Hegela možemo da naslutimo filozofsku veličinu Heraklitove misli o vremenu, upravo tamo gde je najmanje očekujemo, u večnosti vatre i nepostojanosti voda. Stoga sledeći Rajhartovo i Kirkovo čitanje fragmenta DK22 B12 možemo da dodamo da *rečni* fragmenti ne označavaju, niti stvari niti njihovo ponašanje kao tok, čineći time prirodu (*φύσις*) kao Jedno prema pojmu, već pokazuju „*the regularity of natural change in one particular manifestation*”³⁷.

Heraklit, upravo na ovom momentu gradi potpuno drugačiji pogled od Anaksimandra, na ono što promena suštinski jeste.³⁸ Ako u prvom sačuvanom predsokratovskom fragmentu³⁹ stvari *plaćaju kaznu*, jer su prekoračile granice pravde, onda je Heraklit upravo pokazao da je priroda (*φύσις*) koja je kroz napetost krajnosti (*πόλεμος*) prožeta *logosom*, time ispunjava pravdu, te da „prekoračenje granica pravde“ nije ontološki moguće.

Sve jeste na temelju sukoba (*πόλεμος*), i napetost krajnosti je jedini ispravan način kojim bivstvuje jeste. Time *polemos* postaje opšta pojava, koja se u Heraklitovoj filozofiji prirode izražava semantičkim i logičkim paradoksima,

37 Kirk, G. S., *Natural Change in Heraklitus*, Modern Studies in Philosophy (The Pre-Socratics), Anchor Books, New York, 1974, pp.189-197, p. 191.

38 Gomperz u paraleli između Heraklitovog i Anaksimandrovog učenja (*der Glaube an einen Kreislauf der Dinge*) ističe da je kružni tok za Anaksimandra ipak važio kao izuzetak kojim odstupa od prave prirode *kosmosa*. Detaljnije videti u: Gomperz, *Griechische Denker*, S. 55.

39 „Ono iz čega stvari nastaju u to po nuždi i propadaju, jer one, prema odluci vremena plaćaju jedna drugoj pravednu kaznu i odmazdu za svoju nepravičnost.“ DK12 B1 (Simplikios in Phys. S. 24, 13; Theophrast, Phys.op.fr.2. Diels.) Takode videti Koplston, *Istorija filozofije*, Grčka i Rim, BIGZ, Beograd, 1988, str. 62.

te suprotstavljanjem pojmova unutar svakog fragmenta. Ali rat (*πόλεμος*) kao princip je taj kome se svako bivstvujeće pokorava.

DK22 B53. (44) Hippolytos, *Hear.* IX 9,4

Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

*Rat je otac svemu, svemu kralj; jedne je iznio kao bogove, druge kao ljude, jedne je učinio robovima, druge slobodnima.*⁴⁰

Lako se iz ovoga fragmenta može pretpostaviti da Heraklit kao *ἀρχή* svega, upravo na gore pomenuti način, uzima rat (*πόλεμος*). *Polemos* ima kod Heraklita brojne sinonime (*rat, zavada, sukob*), a podrazumeva logosno ustrojstvo bivstvovanja. Tako brojni fragmenti *rat* nazivaju kraljem i ocem svega, *zavadu* pravdom, *borbu* bivanjem. Ali sukob krajnosti (koji je označen borbom, ratom, zavodom) se ne može smatrati za *ἀρχή/Urstoff* u smislu pre Sokratovaca prve generacije, tj. ne može biti materijalni uzrok, onako kako ga određuje Aristotel, za jonske fizičare⁴¹.

Kako pojmovi u međusobnom suprotstavljanju, pokazuju suštinu svake stvari rađajući mudrost kao znanje logosa, tako i bivstvovanje biva, u stalnom nastajanju i nestajanju, ali tako da uvek jeste⁴², „ratom i borbom“. Ovaj sukob za Heraklita nije tek spoljašnje prirode, on je mnogo više od toga „*rat postaje primarno Heraklitovo filozofsko iskusto*“⁴³. U njemu primeri ovih krajnosti (dan i noć, zima i leto, sitost i glad, bogatstvo i siromaštvo...), iako potpuno konkretni, ipak nisu uvek logički dosledni. Njih Heraklit iznosi samo zato da bi njima podvukao da je „rat opšti“, te da nužnost kojom on jeste predstavlja nužnost i prirodnog i ljudskog zakona, dakle, božanskog.

Sam pojam *polemis* je kod Heraklita razmatran na više nivoa. Prvi je, naravno, rat kao opšti princip prirode (*φύσις*) i time je deo Heraklitove kosmologije⁴⁴, a ne ontologije. Drugi je rat kao uzrok promene, kako u prirodi

40 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 35, prev. Majnarić, N.. Marković ovaj fragment tumači u pretežno antropološkom smislu, određujući pojam rata kao vodeći pojam ljudske zajednice.

41 Videti: Aristotel, *Metafizika*, 984a, 987a, *Fizika*, 205a. Iz ovih mesta se vidi da Aristotel izričito smatra vatru materijalnim uzrokom.

42 *Valja znati, da je rat općenita pojava, da je pravda-borba, i da sve nastaje borbom i po nužnosti.* (DK22 B80) Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 47, prev. Niko Majnarić

43 Jeger, *Teologija ranih grčkih filozofa*, Službeni glasnik, Beograd, str. 102.

44 Na ovoj interpretaciji insistira Gatri.: „*War is common because the Logos that is the law of all becoming (B1) is a law of strife, or simultaneous opposite tensions.*“ p. 198 *Rat je opšti, jer logos kao zakon svega postojećeg je zakon svađe ili simultane borbe suprotnosti.* (Prev.

tako i u ljudskoj zajednici. Ovaj se pojam rata odnosi na sukob, ne kao da nije uslov jedinstva krajnost ili zakon po kome se to jedinstvo uspostavlja, već kao na unutrašnji pokretač antagonizma, pa time i promene. I treći put, Heraklit upotrebljava pojam rata u kontekstu „etike heroja“ kao metaforu za društvenu diferencijaciju polisa.

Čini se ipak, da je pojam rata u svim slučajevima više vezan za pojam promene ili procesa. On čini da priroda Jednog u isto vreme bude „*i jedno i mnoštvo; ono (Jedno) treba da bude istost u razlici*“.⁴⁵ Rat ili zavada (*πόλεμος*) se nalaze u svakoj stvari kao proces koji se odvija između dve krajnosti. U tom smislu „*For Heraclitus then what we see in individual things is either the prospect or the actuality of quantitatively regulated change.*“⁴⁶ Rat je time međusobna delatnost krajnosti unutar svake pojedinačne stvari, i to tako, da ta međusobna delatnost proizvodi kretanje čiji se početak i kraj podudaraju.

U tom kružnom toku svojih međusobnih delatnosti krajnosti se smenjuju preobražavajući se jedna u drugu, toplo postaje hladno, dan noć, vlažno suvo, ali i obrnuto. Reverzibilnost ovih promena čine deo kružnice, koja je određena grčkim principom večnog vraćanja istog. Krajnosti se tom delatnošću međusobno usklađuju, čineći *iz svega Jedno i iz Jednog sve*. Kruženje u prirodi kod Heraklita dobija jednu sasvim novu dimenziju.

I dok se pre Heraklita smatralo da razređivanje i zgušnjavanje dovodi do promene u prirodi⁴⁷, Heraklit problem promene Jednog rešava samom prirodom Jednog. Priroda Jednog se opisuje ratom, koji je opšti i za sve zajednički, a čija zakonitost upućuje na sklad krajnosti ostvarenu kružnim tokom Jednog. Ontološki rečeno rat je suštinski za bivstvovanje Jednog. Zato Heraklit i ne tvrdi da sve stvari potiču iz Jednog, već da *sve jeste Jedno*. Stoga, miletsko određenje pratvari kao ishodište i uhodište svega, koji je kao pojam jedinstva u razlici i otvorio put filozofskom mišljenju, u Heraklitovoj filozofiji prirode gubi svoj značaj. Heraklit ovaj pojam jedinstva u razlici ne ukida, već

aut.) W. K. C. Guthrie, *Flux and Logos in Heraclitus*, Modern Studies in Philosophy/The Pre-Socratics, Anchor Books, New York, 1974, pp. 197-213.

45 Koplston, *Istorija filozofije (Grčka i Rim)*, str.76.

46 „*Za Heraklita ono što vidimo u pojedinačnim stvarima je ili prospekt ili stvarnost kvantitativno određene promene.*“ G. S. Kirk, *Natural change in Heraclitus*, p.196.

47 Ovde se naravno misli na Anaksimena, koji rešavajući problem kako su sve stvari nastale iz vazduha kao pratvari (*Urstoff*), uvodi pojmove zgušnjavanja i razređivanja. Širenjem i razređivanjem vazduh po Anaksimenu postaje vatra, a zgušnjavanjem se kreće od vetra, preko vode, do zemlje. Koplston, *Istorija filozofije (Grčka i Rim)*, str.63.

ga produbljuje. „*Jedno treba da bude u isto vreme i jedno i mnoštvo, istost u razlici.*“⁴⁸

SKLAD (HARMONIA)

Ali ako se krajnosti i javljaju u očiglednoj formi rata i borbe (*πόλεμος*), njihov sklad (*ἀρμονία*) nije dovoljno očigledan. Ovo ne znači da ga Heraklit ne osvetljava. Naprotiv, Heraklit ga mnogo puta iskazuje na veoma implicitan način. Za njega je *harmonija* skrivena od ljudskog oka, i to što je važnija i „jača“ to je za naš razum nedokučivija.

DK22 B54 Hippolitos, Haer. IX 9,2

ἀρμονία ἀφανῆς φανερότης κρείττων.

*Nevidljiva harmonija je jača nego vidljiva.*⁴⁹

Sklad ili *harmonija* je za Heraklita zagonetka koju valja odgonetnuti, i koja se kao i priroda pokazuje kroz „znake“, slično proroštvu u Delfima. Zato je i Heraklitov stil tajnovit, on ne otkriva sve, ali otkriva dovoljno o prirodi svega. On govori u paradoksima naglašavajući time opšti sukob krajnosti, ali njegov govor je proporcionalnog i simetričnog izraza, pokazujući da je sklad u svemu. Tako paradoksalnost leži u sadržaju, a sklad u formi izraza.

DK22 B8. -- eth.Nic., Θ, 2, 1155b4

Ἡ. τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἀρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεσθαι. [s. fr. 80].

*Protivno se udružuje i iz raznih tonova postaje najlepša harmonija i sve biva borbom.*⁵⁰

Vidimo koliko se Heraklitovo učenje razlikuje od Pitagorinog učenja o harmoniji⁵¹. Pitagora, naime, po ugledu na *harmoniju* u muzici, gradi i

48 Koplston, *Istorija filozofije (Grčka i Rim)*, str. 76. Ova istost u razlici se postiže kako smo videli logosom kojim *sve jeste Jedno (ἐν πάντα)*. Čini se da je jedinstvo suprotnosti dato na više nivoa. U jednom smislu je to već pomenuto Jedno koje svojim *pojmom* sve ujedinjuje na način *logosa* koji sve prožima. Na drugi način kao jedinstvo promene u kojoj promena kvaliteta ostavlja istu ukupnu količinu materije (Jedno u smislu *brojčane jednosti*).

49 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 43, prev. Niko Majnarić

50 Ibid, str. 35.

51 Ne možemo se složiti sa Barnetom koji tvrdi da je Heraklit bio pod uticajem svog starijeg savremenika kada je u pitanju pojam harmonije tj. saglasja. On kaže: „*The truth Heraclitus*

*harmoniju kosmosa*⁵², te brojčanom proporcijom rešava antagonizam krajnosti do njihovog potpunog usklađivanja i neutralisanja. Rani Pitagorovci su na svoj način proučavali proporciju u muzici, a samom Pitagori se mogu pripisati takozvane „tri sredine“ od kojih je najsloženija od njih bila harmonijska sredina kojom je Pitagora otkrio oktavu, kvintu i kvartu. Odatle on dalje razvija učenje o „*harmoniji* sfera“ i kretanju zvezda. Ali njegovo učenje o *harmoniji* ne pretpostavlja stalnu borbu parnog i neparnog. Za razliku od Pitagore, Heraklitov pojam sklada nosi u sebi stalno bivanje i promenu,⁵³ za koju nije važno samo da su stvari različite, već da svaki kvalitet ima svoju drugu krajnost ili u Hegelovom duhu rečeno, da svako posebno jeste drugo druga kao svoga druga.

DK22 B10. [Arist.] de mundo, 5. 396b7

ἴσως δὲ τῶν ἐναντίων ἢ φύσις γλίχεται καὶ ἐκ τούτων ἀποτελεῖ τὸ σύμφωνον οὐκ ἐκ τῶν ὁμοίων, ὥσπερ ἀμέλει τὸ ἄρρεν συνήγαγε πρὸς τὸ θῆλυ καὶ οὐχ ἐκάτερον πρὸς τὸ ὁμόφυλον καὶ τὴν πρώτην ὁμόνοιαν διὰ τῶν ἐναντίων συνῆψεν, οὐ διὰ τῶν ὁμοίων. ἔοικε δὲ καὶ ἡ τέχνη τὴν φύσιν μιμουμένη τοῦτο ποιεῖν. ζῳογραφία μὲν γὰρ λευκῶν τε καὶ μελάνων ὠχρῶν τε καὶ ἐρυθρῶν χρωμάτων ἐγκερασασμένη φύσεις τὰς εἰκόνας τοῖς προηγουμένοις ἀπετέλεσε συμφώνους, μουσική δὲ ὄξει ἅμα καὶ βαρεῖς μακροῦς τε καὶ βραχεῖς φθόγγους μείξασα ἐν διαφοροῖς φωναῖς μίαν ἀπετέλεσεν ἁρμονίαν,

proclaimed was that the world is at once one and many, and that it is just the oopposite tension” of the opposites that constitutes the unity of the One. It is the same conclusion as that of Pythagoras, though it is put in another way. The use of the word ἁρμονία suggests that Heraclitus had come under the influence of his older contemporary to some extent.“ J. Burnet, Early Greek Philosophy, p. 108 „Istina je da je Heraklit proglasio svet u isto vreme i jednim i mnoštvom, a ovo je samo napetost suprotnosti koje konstituišu jedinjuiće Jedno. Do istog je zaključka došao i Pitagora ali na različit način. Upotreba reči ἁρμονία sugerise da je Heraklit bio pod uticajem starijeg mislioca u izvesnoj meri.“ (Prev. aut.) Ako su i zaključci Pitagore i Heraklita negde i podudarni, način kojim je Heraklit došao do uspostavljanja sklada krajnosti je potpuno drugačiji.

52 Tako Aristotel u Metafizici o pitagorovcima zaključuje: „...uz to, videli su u brojevima svojstva i pravila saglasja. Pošto su im se sve ostale /stvari/ po svojoj celokupnoj prirodi pokazale slične borjevima, a brojevi prvi u celini bića /φύσεως/ pomislili su da su elementi brojeva elementi svih bića, te da je celo Nebo sklad i broj.“ Aristotel, *Metafizika*, prevod, komentari i napomene Blagojević U. Slobodan, Paideia, Beograd, 2007, (985b, 986a), str. 18.

53 Hegel u svojoj *Istoriji filozofije* kaže: *Ono što je suštinsko sastoji se u tome da svako različito, posebno, jeste različito od nečeg drugog, - ali ne, apstraktno uzev, ma od kojeg drugog, već od svojeg drugog; svako posebno postoji samo ukoliko se njegovo drugo sadrži po sebi u njegovom pojmu. Promena je jedinstvo, veza obojih sa jednim, jedno biće, ovo i njegovo drugo. U harmoniji ili u misli mi to priznajemo; gledamo, zamišljamo promenu, suštinsko jedinstvo.“ str. 247.*

γραμματική δὲ ἐκ φωνηέντων καὶ ἀφώνων γραμμάτων κρᾶσιν ποιησαμένη τὴν ὅλην τέχνην ἀπ' αὐτῶν συνεστήσατο. ταῦτό δὲ τοῦτο ἦν καὶ τὸ παρὰ τῷ σκοτεινῷ λεγόμενον Ἡρακλείτω· συνάψεις ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον, καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα.

I priroda jamačno teži za protivnim i od toga tvori sklad, ne od jednakoga: tako je zacijselo svela muško sa ženskim, a ne oboje sa istovrsnim, te izvela prvu slogu kroz protivnost, ne kroz jednakost. To očigledno čini i umetnost nasleđujući prirodu: slikarstvo izmiješa kakvoće bijelih i crnih, žutih i crvenih boja te stvori slike srodne sa uzorcima, muzika pak pomješa visoke i niske, duge i kratke tonove u različitim glasovima i stvori jedinstvenu harmoniju, a gramatika učini smjesu vokala i konsonanata i sastavi od tih čitavu umjetnost. Isto je bilo rečeno i kod tamnoga Heraklita: Sveze: potpuno i nepotpuno, složno i nesložno, skladno i neskladno, i jedno iz svega i sve iz Jednoga⁵⁴.

Naime, ako sve proizilazi iz Jednoga i jedno iz svega onda su krajnosti suštinska odredba Jednog, a sklad, ali ne i jednakost, princip koji tu suštinsku odredbu gradi. Sklad je pak jednost po pojmu, koja je vodeća nit Heraklitove filozofije.⁵⁵

U Heraklitovom učenju, rat (*πόλεμος*) je vladajući proces unutar Jednog, kojim se krajnosti preobražavaju, a da je za *harmoniju* u tom sveopštem ratu zaslužna ova „ravnoteža moći“. Ona se pak ogleda u načelu mere, koje nije tek brojana sredina ili, još preciznije, proporcija. Njime se omogućava da „*ukupna mera svakog oblika stvari (each form of matter) dugoročno ostaje ista, iako se samo bivstvujuće (substance) konstantno menja (prev.auto.)*.“⁵⁶ Kako, dakle, formu Heraklitovog iskaza čini *harmonija* i skriveni sklad, tako formu stvari čini mera (*μέτρον*) koja daje *harmoniju* krajnosti. U tom smislu, Heraklitov pojam mere, kojom se krajnosti smenjuju, nije ništa drugo do *logos* koji sve prožima i kojim se ova „ravnoteža moći“ uspostavlja. Poništavanje krajnostinosti bi za Heraklita značilo upravo prestanak kretanja, a time i

54 DK22 B10 Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, str. 35, prev. Niko Majnarić. Aristotel ovde primećuje da sama priroda teži krajnostima i ona sama od toga pravi sklad. Dakle krajnosti su po Aristotelu deo prirode Jednog.

55 Hajdeger ističe da je dovesti pojam Jednog iz DK22 B10 u vezu sa *logosom* i antagonizmom krajnosti moguće samo ako se *logos* kao sabirajuće (*das Versammeln*) i borba (*ἔρις*) kao proizilazeće- jedno iz drugog razumeju: „*Das ist aber nur dann möglich wenn wir λόγος als das Versammeln und ἔρις als das Auseinandernehmen verstehen*“ M. Heidegger, e. Fink, *Heraklit*, S. 38. Time Hajdeger pokazuje da se tek pojmom borbe može na pravilan način razumeti *logos* i obrnuto.

56 Prev. auto., „...it is owing to the observance of the measures in virtue of which the aggregate bulk of each form of matter in the long run remains the same, though its substance is constantly changing.“ J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, p. 110.

nestanak bivstvovanja. Zato Kaluđerović, poredeći Pitagorino i Heraklitovo učenje o harmoniji, s pravom kaže: „*Ako uopšte i postoji savršeno napravljena mešavina sa adekvatnom proporcijom delova koji je čine, to je jedino stoga, smatra Heraklit što su opreke koje su u sukobu dostigle stadijum ujednačenosti u napetosti i balans moći, u kojoj ni jedna ne može da dominira nad drugom, pa onda postoji svojevrsna ravnoteža moći.*“⁵⁷

Ovde treba imati na umu da pojam mere nikako nije slučajan. On na ontičkom nivou označava *logos* koji sve prožima i koji procesom usklađuje bivstvovanje sa njim samim. Logosnost sklada, dakle, leži u pojmu mere, a vatre u promeni koja tom merom napete krajnosti drži zajedno gradeći Heraklitov pojam prirode.

Neočekivana i nedokučiva priroda Jednog jeste stalna promena, da je ono proces, te na neki način mnoštvo. Međutim, Heraklit nije ostao samo pri ovoj misli koja je nesumnjivo bila prisutna i pre njega. On je svom principu Jednog kao stalne promene, kako to kaže Hegel, „*dao oblik onoga što bivstvuje.*“⁵⁸ Otuda stalni tok i promena nije samo spoljašnja odredba bivstvovanja. Niti je kod Heraklita ona shvaćena kao nešto što treba ukinuti, jer ne odgovara prirodi Jednog ili je narušava, već naprotiv promena je jedina forma bivstvovanja. Ova jedina forma je po sebi beskonačna.

LITERATURA

- Aristotel, *Metafizika*, prev. Blagojević U. Slobodan, Paideia, Beograd, 2007.
Aristotel, *Fizika*, prev. Ladan, T., Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1988.
Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, A & C Black, London, 1920.
Diels, H., *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Bd. 1, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1906.
Gomperz, T., *Griechische Denker (eine Geschichte der Antiken Philosophie)*, Bd. 1., Vereinigung Wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig, 1922.
Guthrie, W., *A History of Greek Philosophy*, Vol. 1, u *The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, Cambridge University Press, London, 1978.

57 Ž. Kaluđerović, *Heraklitova vatra*, u *Pedagoška stvarnost*, LV, br.9-10, Novi Sad, 2009, str. 865-877.

58 Hegel, *Istorija filozofije I*, str. 249. Kao prvu (apstraktnu) formu pojma bivanja Hegel navodi vreme: „*Ako bi trebalo da kažemo kako ono što je Heraklit saznao kao suštinu postoji za svest u onoj čistoj formi u kojoj ga je on samo saznao: onda se ne bi moglo navesti ništa drugo do vreme. I prema tome sasvim je tačno da je vreme prva forma onoga što postaje; tako to stoji u vezi sa Heraklitovim misaonim principom.*“ Isto, str. 250. Ovo smatra Hegel proizilazi iz jednog navoda koji donosi Sekst Empirik u kome stoji da Heraklit vreme smatra materijalnim. Iako se sa ovim navodom ne možemo složiti u smislu da je on deo Heraklitove izvorne misli, sa Hegelom se moramo saglasiti da vreme kao apstraktan pojam koje u bivstvovanju neposredno nije, a u nebivstvovanju neposredno jeste, proishodi iz Heraklitovog poimanja promene.

- Guthrie, W., *Flux and Logos in Heraclitus*, Modern Studies in Philosophy/The Pre-Socratics, Anchor Books, New York, 1974, pp. 197-213.
- Hajdeger, M., *Filozofija, metafizika, teologija*, Velet, Beograd, 1998.
- Heidegger, M.–Fink, E., *Heraklit* (Seminar Wintersemester 1966/1967), Vittorio Klostermann, Frankfurt a/M, 1970.
- Hegel, G.V. F., *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd, 1970.
- Heraklit, *Svjedočanstva i fragmenti*, prev. Majnarić, N., Matica Hrvatska, Zagreb, 1951.
- Jeger, V., *Teologija ranih grčkih filozofa*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Kaluderović, Ž., *Heraklitova vatra*, u Pedagoška stvarnost, br. 9–10, Novi Sad, 2009.
- Kaluderović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje, 2015.
- Kirk, G. S., *Natural Change in Heraclitus*, Modern Studies in Philosophy (The Pre-Socratics), Anchor Books, New York, 1974, pp. 189-197
- Koplston, F., *Istorija filozofije, Grčka i Rim*, BIGZ, Beograd, 1988.
- Leshner, T. H., *Heraclitus' Epistemological Vocabulary*, u: *Hermes*, III. Bd., H. 2, 1983, p. 155-170.
- Marković, M., *Filozofija Heraklita Mračnog*, Nolit, Beograd, 1983.
- Platon, *Kratil*, Studentski centar sveučilišta, Zagreb, 1976.
- Vlastos, G., *On Heraclitus*, u: *The American Journal of Philology*, vol.76, No.4, 1955, pp. 337-368
- Zeller, E., *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, erster Teil, zweite Hälfte*, O. R. Reisland, Leipzig, 1919.
- Žunjić, S., *Heraklitov logos kao zbirajuća zbranost*, u *Filozofske studije XI*, Beograd, 1979.

ANA MILJEVIĆ

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

LOGOS AND PHYSIS IN HERACLITUS' PHILOSOPHY

Abstract: In this work the author considers the term of fire as the fundamental term in Heraclitus' philosophy through a number of fragments which refer to this term. The main thesis is fire as the primary substance of Being, while this Being is in the constant existence which is determined by the principle of measure (*τό μέτρον*) necessary between mutually confronted extremes (*πόλεμος*). Although it might seem that this thesis is already present in Heidegger's interpretation of Heraclitus' fire as another term for the Being, this work, contrary to Heidegger's interpretation, insists on the connection between the terms of *logos* and fire as the primary (material) substance. In this way tautological relationship between the terms *ἐν τῷ σοφόν* (one – wise), *λόγος* (*logos*) and *πῦρ* (fire) is avoided, and Heraclitus' understanding of the nature is moved back into the frames of cosmological period of ancient philosophy to which it historically belongs.

Keywords: Heraclitus, *physis*, *arhe*, *λόγος* (*logos*), *πῦρ* (fire), *μέτρον* (measure), *πόλεμος* (war)

Primljeno: 18.02.2016.

Prihvaćeno: 08.05.2016.